૧૦

આવશ્યક ક્રિયા

વૈદિક સમાજમાં 'સંધ્યા'નું, પારસીઓમાં 'ખોર દેહ અવસ્તા'-નું, યહૂદીઓ અને ક્રિશ્ચિયનોમાં 'પ્રાર્થના'નું અને મુસલમાનોમાં 'નમાજ'નું જેવું મહત્ત્વ છે એવું જ મહત્ત્વ જૈન સમાજમાં 'આવશ્યક'નું છે.

સાધુઓને તો સવાર-સાંજ બન્ને વખતે 'આવશ્યક' અનિવાર્ય રીતે કરવું જ પડે છે; કેમ કે શાસ્ત્રની એવી આજ્ઞા છે કે પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરોના સાધુઓ 'આવશ્યક' નિયમપૂર્વક કરે. તેથી જો તેઓ એ આજ્ઞાનું પાલન ન કરે તો એમને સાધુપદના અધિકારી જ ન લેખી શકાય.

શ્રાવકોમાં 'આવશ્યક'નો પ્રચાર વૈકલ્પિક—ઐચ્છિક છે. એટલે જેઓ ભાવનાશીલ અને નિયમ પાળવાવાળા હોય છે, તેઓ એ અવશ્ય કરે છે; અને બીજા શ્રાવકોમાં આની પ્રવૃત્તિ ઐચ્છિક છે. આમ છતાં એટલું તો જોવામાં આવે છે કે જેઓ રોજ 'આવશ્યક' ન કરતા હોય તેઓ પણ પખવાડિયે, ચાર મહિને કે છેવટે વર્ષે તો બનતાં સુધી એ જરૂર કરે છે.

શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં 'આવશ્યક ક્રિયા'નો એટલો બધો આદર છે કે જે વ્યક્તિ બીજા કોઈ સમયે ધર્મસ્થાનમાં ન જતી હોય એ, તેમ જ નાનાં-મોટાં બાલક-બાલિકાઓ પણ, મોટે ભાગે સાંવત્સરિક

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પર્વના દિવસે 'આવશ્યક ક્રિયા' કરવા માટે ધર્મસ્થાનોમાં ભેગાં થઈ જ જાય છે; અને એ ક્રિયાને કરવામાં બધાં પોતાનાં અહોભાગ્ય માને છે. આના ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ રૂપે જાણી શકાય છે કે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં 'આવશ્યક ક્રિયા'નું મહત્ત્વ કેટલું બધું છે! આ કારણને લીધે જ બધા પોતાની સંતતિને ધાર્મિક શિક્ષણ અપાવતી વખતે સૌથી પહેલાં 'આવશ્યક ક્રિયા'નો અભ્યાસ કરાવે છે.

'આવશ્યક ક્રિયા' એટલે શું? સામાયિક વગેરે પ્રત્યેક 'આવશ્યક'-નું સ્વરૂપ શું છે? એમના ભેદક્રમનું સમર્થન કેવી રીતે થઈ શકે? 'આવશ્યક ક્રિયા'ને આધ્યાત્મિક કેમ લેખવામાં આવે છે? વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો જરૂરી છે.

'આવશ્યક ક્રિયા'ની પ્રાચીન વિધિ ક્યાં સચવાઈ રહી છે?

પરંતુ આ સવાલોનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં અહીં એક વાત જાણી લેવી જરૂરી છે કે 'આવશ્યક ક્રિયા'ની જે વિધિ ચૂર્ણિના સમય કરતાં પણ બહુ પ્રાચીન છે અને જેનો ઉલ્લેખ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ જેવા પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યે પોતાની આવશ્યકવૃત્તિ (પૃ. ૭૯૦)માં કર્યો છે, એ વિધિ ઘણુંખરે અંશે કોઈ પણ જાતના ફેરફાર વગર, જેમની તેમ, જેવી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાં ચાલી આવે છે, એવી સ્થાનક-વાસી સંપ્રદાયમાં નથી. આ વાત તપાગચ્છ, ખરતરગચ્છ વગેરે ગચ્છોની સામાચારી જોવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયની સામાચારીમાં જેવી રીતે 'આવશ્યક ક્રિયા'માં બોલાતાં કેટલાંય પ્રાચીન સુત્રોમાં—જેવાં કે, પુક્ખરવરદીવડ્ઢે, સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં, અરિહંતચે-ઇયાણં, આયરિયઉવજ્ઝાએ, અબ્ભુટ્ઠિયોહં વગેરે સુત્રોમાં—કાપકૂપ કરવામાં આવી છે, એવી જ રીતે એમાં પ્રાચીન વિધિની પણ કાપકૂપ કરાયેલી જોવામાં આવે છે. આથી ઊલટું તપાગચ્છ, ખરતરગચ્છ વગેરેની સામાચારીમાં 'આવશ્યક'નાં પ્રાચીન સૂત્રો તથા એની પ્રાચીન વિધિમાં કોઈ ફેરફાર કર્યાનું જોવામાં નથી આવતું. અર્થાત્ 'સામાયિક

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આવશ્યક'થી લઈને–એટલે કે પ્રતિક્રમણની સ્થાપનાથી શરૂ કરીને–તે 'પ્રત્યાખ્યાન–પચ્ચક્ખાણ' સુધીનાં છયે આવશ્યકનાં સૂત્રોનો તથા વચમાં વિધિ કરવાનો ક્રમ મોટે ભાગે એ જ છે, જેનો ઉલ્લેખ શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ કર્યો છે.

આવશ્યક ક્રિયા એટલે શું?

જે ક્રિયા અવશ્ય કરવા જેવી હોય એને જ 'આવશ્યક' કહેવામાં આવે છે. 'આવશ્યક ક્રિયા' બધાને માટે એક નથી; એ અધિકારભેદે જુદી જુદી છે. તેથી 'આવશ્યક ક્રિયા'નું સ્વરૂપ જણાવતાં પહેલાં એ જણાવવું જરૂરી છે કે અહીં કેવા પ્રકારના અધિકારીઓના 'આવશ્યક કર્મ'નો વિચાર થાય છે?

સામાન્ય રીતે શરીરધારી પ્રાણીઓના બે વિભાગ છે: (૧) બહિર્દષ્ટિ અને (૨) અન્તર્દષ્ટિ. જેઓ અંતર્દષ્ટિ છે—જેમની દૃષ્ટિ આત્મા તરફ ઢળેલી છે, અર્થાત્ જેઓ સહજ સુખને પ્રગટ કરવાનો વિચાર તથા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે—એમનાં જ 'આવશ્યક કર્મ'નો અહીં વિચાર કરવાનો છે. આ કથન ઉપરથી એ નિશ્ચિત થાય છે કે જેઓ જડ વસ્તુઓમાં પોતાની જાતને ભૂલી નથી ગયા—જેમની દૃષ્ટિને કોઈ પણ જડ વસ્તુનું સૌંદર્ય લોભાવી નથી શકતું—એમનું 'આવશ્યક કર્મ' એ જ હોઈ શકે કે જેને લઈને એમનો આત્મા સહજ સુખનો અનુભવ કરી શકે. જ્યારે અંતર્દષ્ટિ ધરાવતા આત્માઓના સમ્યક્ત્વ, ચેતના, ચારિત્ર વગેરે ગુણ વ્યક્ત હોય ત્યારે જ તેઓ સહજ સુખનો અનુભવ કરી શકે છે. તેથી જે ક્રિયાઓ સમ્યક્ત્વ વગેરે ગુણોના વિકાસમાં સહાયક થાય એ ક્રિયાઓને જ તેઓ 'આવશ્યક કર્મ' સમજે છે. એટલે અહીં ટૂંકાણમાં 'આવશ્યક'ની વ્યાખ્યા એટલી જ સમજવી કે જે ક્રિયા જ્ઞાનાદિ ગુણોને પ્રગટ કરવા માટે અવશ્ય કરવા જેવી હોય એ જ 'આવશ્યક.'

આવું 'આવશ્યક' જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભય પરિણામરૂપ—અર્થાત્

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ઉપયોગપૂર્વક કરવામાં આવતી ક્રિયા—છે. આ જ કર્મ આત્માને ગુણસંપન્ન કરનારું હોવાથી એ 'આવાસક' પણ કહેવાય છે. વૈદિક દર્શનમાં 'આવશ્યક' ગણવામાં આવતાં કર્મો માટે 'નિત્યકર્મ' શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. જૈન દર્શનમાં 'અવશ્ય કર્તવ્ય', ધ્રુવ, નિગ્રહ, વિશોધિ, અધ્યયનષટ્કવર્ગ, ન્યાય, આરાધના, માર્ગ વગેરે અનેક શબ્દો એવા છે કે જે 'આવસ્યક' શબ્દના સમાનાર્થક–પર્યાય છે.[1]

છ આવશ્યકનું સ્વરૂપ

સ્થૂળ દૃષ્ટિએ 'આવશ્યક ક્રિયા'ના છ ભેદ કરવામાં આવ્યા છે: (૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ, (૩) વંદન, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન.

(૧) સામાયિક—રાગ અને દ્વેષને તાબે ન થતાં સમભાવ–મધ્યસ્થ ભાવમાં–રહેવું, અર્થાત્ બધાની સાથે આત્મતુલ્ય વ્યવહાર કરવો, એ સામાયિક કહેવાય છે.[2] એના (૧) સમ્યક્ત્વસામાયિક, (૨) શ્રુતસામાયિક અને (૩) ચારિત્રસામાયિક એ ત્રણ ભેદ છે; કારણ કે સમ્યક્ત્વથી, શ્રુતથી કે ચારિત્રથી જ સમભાવમાં રહી શકાય છે. અધિકારીના ભેદે ચારિત્રસામાયિકના પણ બે ભેદ છે: (૧) દેશચારિત્ર અને (૨) સર્વચારિત્ર. દેશચારિત્ર–સામાયિક ગૃહસ્થોને અને સર્વચારિત્ર–સામાયિક સાધુઓને હોય છે.[3] સમતા, સમ્યક્ત્વ, શાંતિ, સુવિહિત વગેરે શબ્દો સામાયિકના પર્યાય છે.[4]

(૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ—જેઓ સર્વગુણસંપન્ન આદર્શરૂપ છે, તે ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિરૂપ છે. આના (૧) દ્રવ્ય (૨) ભાવ, એ બે ભેદ છે. ફૂલ વગરે સાત્ત્વિક વસ્તુઓ દ્વારા તીર્થંકરોની પૂજા કરવી,

૧. આવશ્યકવૃત્તિ પૃ૦ ૫૩.

૨. આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા૦ ૧૦૩૨.

૩. આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા૦ ૭૯૬.

૪. એજન ગા૦ ૧૦૩૩.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

એ 'દ્રવ્ય સ્તવ' છે. અને એમના વાસ્તવિક ગુણોનું કીર્તન કરવું, એ 'ભાવસ્તવ' છે.[૧] અધિકારીવિશેષ ગૃહસ્થને માટે 'દ્રવ્યસ્તવ' કેટલું લાભકારક છે તે આવસ્યક નિર્યુક્તિ (પૃ. ૪૯૨-૪૯૩) માં જણાવ્યું છે.

(૩) **વંદન**—પૂજ્યો પ્રત્યે બહુમાન દર્શાવતી મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ, એ વંદન છે. શાસ્ત્રોમાં વંદનના ચિતિકર્મ, કૃતિકર્મ, પૂજાકર્મ વગેરે પર્યાયો જાણીતા છે.[૨] વંદનના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવા માટે વંદ્ય કેવા હોવા જોઈએ? એ કેટલા પ્રકારના છે? અવંદ્ય કોણ કોણ છે? અવંદ્યને વંદન કરવામાં શો દોષ છે? વંદન કરતી વેળાએ કયા કયા દોષો દૂર કરવા જોઈએ? વગેરે બાબતો જાણવા જેવી છે.

દ્રવ્યચારિત્ર અને ભાવચારિત્ર, એ બન્ને પ્રકારના ચારિત્રધારી મુનિઓ વંદ્ય છે.[૩] વંદનને પાત્ર મુનિઓ (૧) આચાર્ય, (૨) ઉપાધ્યાય, (૩) પ્રવર્તક, (૪) સ્થવિર અને (૫) રત્નાધિક–એટલે કે પોતાથી અધિક સમ્યગ્દર્શનાદિગુણયુક્ત મુનિ, એમ પાંચ પ્રકારના છે.[૪] જેઓમાં દ્રવ્યલિંગ કે ભાવલિંગ, એમાંનું એક પણ ન હોય તે અવંદ્ય છે. કોણ વંદનીય અને કોણ અવંદનીય, એ સંબંધમાં સિક્કાની ચતુર્ભંગી જાણીતી છે. ચાંદી શુદ્ધ હોય પણ ઉપરની છાપ બરાબર ન હોય તો એવા સિક્કાને કોઈ લેતું નથી. એ જ રીતે જેઓ ભાવલિંગ તો ધરાવે છે, પણ દ્રવ્યલિંગ વગરના છે, તે પ્રત્યેકબુદ્ધ વગેરેને વંદન કરવામાં નથી આવતું. જે સિક્કા ઉપર છાપ તો બરાબર ઊઠેલી હોય, પણ ચાંદી અશુદ્ધ હોય તો એ સિક્કાનો પણ સ્વીકાર થતો નથી. એ પ્રમાણે દ્રવ્યલિંગધારી હોવા છતાં જેઓ ભાવલિંગ વગરના હોય તે

૧. આવશ્યક વૃત્તિ પૃ૦ ૪૯૨.
૨. આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા૦ ૧૧૦૩
૩. આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા૦ ૧૧૦૬.
૪. એજન ગા૦ ૧૧૯૫.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પાર્શ્વસ્થ-પાસત્થા વગેરે પાંચ પ્રકારના કુસાધુઓ અવંદનીય છે. જે સિક્કામાં ચાંદી અને છાપ બન્ને બરાબર ન હોય એને પણ કોઈ લેતું નથી. એ પ્રમાણે જેઓ દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને લિંગોથી રહિત છે તેઓ વંદનીય નથી. વંદનને યોગ્ય તો ફક્ત તેઓ જ છે, જેઓ શુદ્ધ ચાંદી અને શુદ્ધ છાપવાળા સિક્કાની જેમ દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને પ્રકારનાં લિંગનાં ધારક હોય.[1]

જે વંદન કરવાને યોગ્ય ન હોય એને વંદન કરવાથી વંદન કરનારને ન તો કર્મની નિર્જરા થાય છે કે ન તો કીર્તિ મળે છે; બલ્કે અસંયમ વગેરે દોષોની અનુમોદના કરવાથી કર્મબંધ થાય છે.[2] અવંદ્યને વંદન કરવાથી કેવળ વંદન કરનારને જ દોષ લાગે છે, એવું નથી, કિંતુ ગુણી પુરુષો પાસે પોતાનું વંદન કરાવવારૂપ અસંયમની વૃદ્ધિને કારણે અવંદનીય આત્માનો પણ અધઃપાત થાય છે.[3] વંદન બત્રીશ દોષોથી રહિત હોવું જોઈએ. 'અનાદૃત' વગેરે બત્રીસ દોષ આવશ્યકનિર્યુક્તિની ૧૨૦૭-૧૨૧૧ ગાથાઓમાં વર્ણવ્યા છે.

(૪) **પ્રતિક્રમણ**—પ્રમાદને કારણે શુભ યોગથી નીચે પડીને અશુભ યોગ પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી ફરીવાર શુભ યોગને પ્રાપ્ત કરવો એનું નામ 'પ્રતિક્રમણ' છે; તેમ જ અશુભ યોગનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરોત્તર શુભ યોગમાં પ્રવૃત્ત થવું, એ પણ 'પ્રતિક્રમણ' છે.[4] પ્રતિવરણ, પરિહરણ, કરણ, નિવૃત્તિ, નિંદા, ગર્હા અને શોધિ—આ બધા 'પ્રતિક્રમણ'ના પર્યાયો છે.[5] આ શબ્દોનો ભાવાર્થ સમજાવવા માટે દરેક શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં એક એક દૃષ્ટાંત આપેલ છે, જે બહુ મનો-

---

૧. આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા૦ ૧૧૩૮.

૨. એજન ગા૦ ૧૧૦૮.

૩. એજન ગા૦ ૧૧૧૦.

૪. આવશ્યકસૂત્ર પૃ૦ ૫૫૩.

૫. આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા૦ ૧૨૩૩.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રંજક છે.[૧] 'પ્રતિક્રમણ'નો અર્થ છે પાછા ફરવું : એક સ્થિતિમાં જઈને વળી પાછી મૂળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી લેવી એ 'પ્રતિક્રમણ' છે.

પ્રતિક્રમણના (૧) દૈવસિક, (૨) રાત્રિક, (૩) પાક્ષિક, (૪) ચાતુર્માસિક અને (૫) સાંવત્સરિક–એ પાંચ ભેદ બહુ પ્રાચીન અને શાસ્ત્રસંમત છે, કારણ કે એનો ઉલ્લેખ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ પણ કર્યો છે.[૨] કાળભેદે ત્રણ પ્રકારનું પ્રતિક્રમણ પણ કહ્યું છે: (૧) ભૂતકાળમાં લાગેલ દોષોની આલોચના કરવી, (૨) સંવર કરીને વર્તમાનકાળના દોષોથી બચવું અને (૩) પચ્ચક્ખાણ કરીને ભવિષ્યકાળના દોષોને રોકવા, એ પણ પ્રતિક્રમણ છે.[૩]

ઉત્તરોત્તર આત્માના વધુ ને વધુ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહેવાની ભાવનાવાળા અધિકારીઓએ એ પણ જાણવું જોઈએ કે પ્રતિક્રમણ કોનું કોનું કરવું જોઈએ?

(૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતિ, (૩) કષાય અને (૪) અપ્રશસ્ત યોગ, એ ચારનું પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ. અર્થાત્ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરીને સમ્યક્ત્વ મેળવવું જોઈએ, અવિરતિનો ત્યાગ કરીને વિરતિનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ; કષાયોને દૂર કરીને ક્ષમા વગેરે ગુણો પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ; અને સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર મન–વચન–કાયાની પ્રવૃત્તિને તજીને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ.

સામાન્ય રીતે પ્રતિક્રમણ (૧) દ્રવ્ય અને (૨) ભાવ, એવા બે પ્રકારનું છે. ભાવપ્રતિક્રમણ જ ઉપાદેય છે, દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ નહીં. દ્રવ્યપ્રતિક્રમણ એ છે, જે દેખાવને માટે કરવામાં આવે છે. દોષોનું પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી પણ, ફરી એ દોષનું વારંવાર સેવન કરવું, એ દ્રવ્યપ્રતિક્રમણ છે. આથી આત્મા શુદ્ધ થવાને બદલે ધૃષ્ટતાને લીધે દોષોનું વધારે પોષણ થાય છે. આવા દ્રવ્યપ્રતિક્રમણ માટે, કાંકરા મારી

૧. આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા૦ ૧૨૪૨.

૨. એજન ગા૦ ૧૨૪૭.

૩. આવશ્યકવૃત્તિ પૃ૦ ૫૫૧.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

મારીને કુંભારનાં વાસણોને વારંવાર ફોડી નાખીને ક્ષમા માંગનાર ક્ષુલ્લક સાધુનું દૃષ્ટાંત જાણીતું છે.

(૫) કાયોત્સર્ગ—ધર્મ કે શુક્લ ધ્યાનને માટે એકાગ્ર થઈને શરીર ઉપરની મમતાનો ત્યાગ કરવો, તે 'કાયોત્સર્ગ'–કાઉસગ્ગ. કાયોત્સર્ગ બરાબર કરી શકાય તે માટે એના દોષોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ ઘોટક વગેરે દોષો સંક્ષેપમાં ઓગણીસ છે.[૧]

. કાઉસગ્ગથી દેહની અને બુદ્ધિની જડતા દૂર થાય છે અર્થાત્ વાત વગેરે ધાતુઓની વિષમતા દૂર થાય છે. અને બુદ્ધિની મંદતા દૂર થવાથી વિચારશક્તિનો વિકાસ થાય છે. કાયોત્સર્ગથી સુખ-દુઃખતિતિક્ષામાં—એટલે કે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ બન્ને પ્રકારના સંયોગોમાં—સમભાવ રાખવાની શક્તિ પ્રગટે છે. ભાવના અને ધ્યાનનો અભ્યાસ કાયોત્સર્ગથી પરિપુષ્ટ થાય છે. અતિચારનું ચિંતન પણ કાઉસગ્ગમાં સારી રીતે થઈ શકે છે. આ રીતે જોતાં કાઉસગ્ગ એ બહુ મહત્ત્વની ક્રિયા છે. કાઉસગ્ગ દરમ્યાન લેવાના શ્વાસોશ્વાસનું કાલમાન એક શ્લોકના એક ચરણના ઉચ્ચારણના કાલમાન જેટલું કહેવામાં આવે છે.

(૬) પ્રત્યાખ્યાન—ત્યાગ કરવાને 'પ્રત્યાખ્યાન'–પચ્ચક્ખાણ કહે છે. બે જાતની વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે: (૧) દ્રવ્ય અને (૨) ભાવ. અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે બાહ્ય વસ્તુઓ દ્રવ્યરૂપ છે; અને અજ્ઞાન, અસંયમ વગેરે વૈભાવિક–પુદ્ગલજન્ય આત્મપરિણામ ભાવરૂપ છે. અન્ન, વસ્ત્ર વગેર બાહ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ અજ્ઞાન, અસંયમ આદિનો ત્યાગ કરીને ભાવત્યાગપૂર્વક અને ભાવત્યાગના ધ્યેયથી જ થવો જોઈએ. જે દ્રવ્યત્યાગ ભાવત્યાગપૂર્વક તથા ભાવત્યાગને માટે નથી કરવામાં આવતો તેથી આત્માને ગુણની પ્રાપ્તિ નથી થતી.

જે પચ્ચક્ખાણ (૧) શ્રદ્ધા, (૨) જ્ઞાન, (૩) વંદન, (૪) અનુરૂપ પાલન, (૫) અનુરૂપ સંભાષણ અને (૬) ભાવ—આ છ શુદ્ધિઓ સાથે

૧. આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા૦ ૧૫૪૬–૪૭.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કરવામાં આવે તે શુદ્ધ પચ્ચક્ખાણ છે.

પ્રત્યાખ્યાનનું બીજું નામ 'ગુણધારણ' છે, તે એટલા માટે કે એથી અનેક ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યાખ્યાનથી આસ્રવનો નિરોધ એટલે કે સંવર થાય છે. સંવરથી તૃષ્ણાનો નાશ, તૃષ્ણાના નાશથી અનુપમ સમભાવ પ્રગટે છે. અને એવા સમભાવથી અનુક્રમે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ક્રમની સ્વાભાવિકતા અને ઉપપત્તિ

જેઓ અંતર્દૃષ્ટિ ધરાવે છે, એમના જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય સમભાવ–સામાયિક પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે. તેથી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં સમભાવનું દર્શન થાય છે. અંતર્દૃષ્ટિવાળા જ્યારે કોઈને સમભાવની પૂર્ણતાને શિખરે આરૂઢ થયેલા જાણે છે ત્યારે તેઓ એમના વાસ્તવિક ગુણોની સ્તુતિ કરવા લાગે છે. આ રીતે તેઓ સમભાવમાં રહેલા સાધુપુરુષોને વંદન–નમસ્કાર કરવાનું પણ નથી ચૂકતા. અંતર્દૃષ્ટિ ધરાવનારાઓના જીવનમાં એવી સ્ફૂર્તિ–અપ્રમત્તતા હોય છે કે ક્યારેક તેઓ પૂર્વવાસનાને લીધે કે ખરાબ સંસર્ગને પરિણામે સમભાવથી ચ્યુત થઈ જાય તોપણ એ અપ્રમત્તાને લીધે, પ્રતિક્રમણ કરીને તેઓ પોતાની પહેલાંની સ્થિતિને ફરી પ્રાપ્ત કરી લે છે, અને ક્યારેક ક્યારેક તો પહેલાંની સ્થિતિથી આગળ પણ વધી જાય છે.

ધ્યાન એ જ આધ્યાત્મિક જીવનના વિકાસની ચાવી છે. તેથી અંતર્દૃષ્ટિના ધરાવનારા વારંવાર ધ્યાન–કાઉસ્સગ્ગ કરે છે. ધ્યાન દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ કરીને તેઓ આત્મસ્વરૂપમાં સવિશેષ નિમગ્ન થઈ જાય છે. એટલે જડ વસ્તુઓના ભોગનો ત્યાગ–પચ્ચક્ખાણ પણ એમને માટે સહજ ક્રિયા બની જાય છે.

આ રીતે એ સ્પષ્ટ રૂપે સમજી શકાય છે કે આધ્યાત્મિક પુરુષોના ઉચ્ચ તથા સ્વાભાવિક જીવનનું પૃથક્કરણ, એ જ 'આવશ્યક–ક્રિયા'ના ક્રમનો આધાર છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

'આવશ્યક ક્રિયા'ની આધ્યાત્મિકતા

જે ક્રિયા આત્માના વિકાસને અનુલક્ષીને કરવામાં આવે એ જ આધ્યાત્મિક ક્રિયા છે. આત્માના વિકાસનો ઉદ્દેશ એના સમ્યક્ત્વ, ચેતન, ચારિત્ર વગેરે ગુણોની ક્રમે ક્રમે શુદ્ધિ કરવાનો છે. આ કસોટીએ કસતાં એ નિશ્ચિતપણે સિદ્ધ થાય છે કે 'સામાયિક' વગેરે છયે 'આવશ્યક' આધ્યાત્મિક છે; કારણ કે સામાયિકનું ફળ પાપજનક પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ છે, કે જે કર્મની નિર્જરા દ્વારા આત્માના વિકાસનું નિમિત્ત બને છે. ચતુર્વિંશતિસ્તવનો ઉદ્દેશ ગુણાનુરાગની વૃદ્ધિ કરીને ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવી એ છે. એ પણ કર્મની નિર્જરા દ્વારા આત્માના વિકાસનું સાધન બને છે. વંદનક્રિયાથી વિનયની પ્રાપ્તિ થાય છે, માનનો નાશ થાય છે, ગુરુજનોની પૂજા–ભક્તિ થાય છે, તીર્થંકરોની આજ્ઞાનું પાલન થાય છે, અને શ્રુતધર્મની આરાધના થાય છે, જે આત્માના ક્રમિક વિકાસ દ્વારા મોક્ષનાં નિમિત્ત બને છે. વંદન કરનારાઓને નમ્રતાને લીધે શાસ્ત્રશ્રવણનો લાભ મળે છે. શાસ્ત્રશ્રવણથી અનુક્રમે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પ્રત્યાખ્યાન, સંયમ, અનાસ્રવ, તપ, કર્મનાશ, અક્રિયા–અયોગ [–મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિનો અભાવ] અને મોક્ષ–એ ફળ મળે છે.[1] એટલા માટે વંદનક્રિયા આત્માના વિકાસનું અસંદિગ્ધ નિમિત્ત છે. ખરી રીતે આત્મા પૂર્ણ શુદ્ધ અને પૂર્ણ બળવાન છે, પણ જુદી જુદી વાસનાઓના અનાદિ પ્રવાહમાં પડવાને લીધે એ દોષોનાં અનેક પડો નીચે દબાઈ ગયો છે. તેથી જ્યારે એ ઊંચે ચડવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે એનાથી, અનાદિકાળના અભ્યાસને કારણે, ભૂલો થઈ જવી સ્વાભાવિક છે. જ્યાં સુધી એ ભૂલોની શુદ્ધિ ન કરે ત્યાં સુધી ઇષ્ટસિદ્ધિ થઈ જ ન શકે. એટલા માટે ડગલે ને પગલે થયેલી ભૂલોને સંભારીને, પ્રતિક્રમણ દ્વારા ફરી એવી ભૂલો ન કરવાનો એ નિશ્ચય કરી લે છે. આ રીતે પ્રતિક્રમણ-ક્રિયાનો ઉદ્દેશ પહેલાંના દોષોને દૂર કરવાનો અને ફરી એવા દોષો ન થઈ જાય એ માટે આત્માને

૧. આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા૦ ૧૨૧૫ તથા એની વૃત્તિ.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સાવધાન કરી દેવાનો છે, જેથી આત્મા દોષમુક્ત થઈને ધીમે ધીમે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અવસ્થિત થઈ જાય. આટલા માટે પ્રતિક્રમણની ક્રિયા આધ્યાત્મિક છે. કાઉસગ્ગથી ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે, અને આત્માને પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો અવસર મળે છે, જેથી આત્મા ભયમુક્ત બનીને પોતાના મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ સાધ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ કારણે જ કાઉસગ્ગની ક્રિયા પણ આધ્યાત્મિક ક્રિયા છે. દુનિયામાં જે કંઈ છે એ બધું ન તો ભોગવી શકાય છે કે ન તો ભોગવવાને યોગ્ય છે. અને વાસ્તવિક શાંતિ તો પાર વગરના ભોગો ભોગવીએ તોપણ મળી શકતી નથી. તેથી પ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયા દ્વારા મુમુક્ષુઓ પોતાની જાતને નિરર્થક ભોગોથી ઉગારી લે છે અને એમ કરીને ચિરકાલીન આત્મશાંતિ મેળવે છે. તેથી પ્રત્યાખ્યાનની ક્રિયા પણ આધ્યાત્મિક જ છે.

પ્રતિક્રમણ શબ્દનો રૂઢ અર્થ

'પ્રતિક્રમણ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'प्रति + क्रमण = प्रतिक्रमण' એ પ્રમાણે છે. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે એનો અર્થ 'પાછા ફરવું' એટલો જ થાય છે. પણ રૂઢિને લીધે 'પ્રતિક્રમણ' શબ્દ ફક્ત ચોથા 'આવશ્યક'નો તેમ જ છયે આવશ્યકોના સમૂહનો સૂચક બની જાય છે. છયે આવશ્યકના સૂચક તરીકે એ શબ્દની પ્રસિદ્ધિ એટલી બધી થઈ ગઈ છે કે આજકાલ 'આવશ્યક' શબ્દનો પ્રયોગ કરવાને બદલે સૌ કોઈ છયે 'આવશ્યકો'ને માટે 'પ્રતિક્રમણ' શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. આ રીતે વ્યવહારમાં અને અર્વાચીન ગ્રંથોમાં 'પ્રતિક્રમણ' શબ્દ 'આવશ્યક' શબ્દનો પર્યાય બની ગયો છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સામાન્ય 'આવશ્યક'ના અર્થમાં 'પ્રતિક્રમણ' શબ્દનો પ્રયોગ ક્યાંય જોવામાં નથી આવ્યો. 'પ્રતિક્રમણગર્ભહેતુ,' 'પ્રતિક્રમણવિધિ,' 'ધર્મસંગ્રહ' વગેરે અર્વાચીન ગ્રંથોમાં 'પ્રતિક્રમણ' શબ્દ સામાન્ય 'આવશ્યક'ના અર્થમાં વપરાયો છે, અને સાધારણ જૈન જનતામાં સામાન્ય 'આવશ્યક'ના અર્થમાં 'પ્રતિક્રમણ' શબ્દનો એકધારો ઉપયોગ થતો હોય એમ દેખાય છે.

[દઔચિં૦ ખં૦ ૨, પૃ. ૧૭૪-૧૮૫]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org